

<https://doi.org/10.46231/sufiyye.958943>

Gönderilme Tarihi: 03.05.2021

Kabul Tarihi: 23.06.2021

Sufiyye

Haziran 2021/Sayı: 10

June 2021/Issue: 10

Ni‘metullâhiyye Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri*

*The Branch of Ni‘matullâhiyyah Sect Named Sâfi
Ali Shâhiyya and Its Activities*

Arş. Gör.

Ahmet ARSLAN

Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

orcid.org/0000-0003-1928-267X

ahmetarslan5252@hotmail.com

*Bu çalışma Ahmet Arslan'ın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TİB Tasavvuf Anabilim Dalında, Prof. Dr. Cengiz Gündoğdu danışmanlığında devam etmekte olan “Şâh Ni‘metullâh-ı Velî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Ni'matullâhiyye tarikatı Şâh Ni'matullâh-ı Velî tarafından İran'da kurulmuştur. Timurlular döneminde İran'da yaşayan Şâh Ni'matullâh; devlet erkânı, halk ve çağdaşı âlimlerin teveccühüne mazhar olmuştur. Onun şöhreti Hindistan'a kadar yayılmış ve Behmenî hükümdarlarından Sultan Ahmed'in ondan ülkesine bir halife tayin etmesini istemesiyle tarikatı bu bölgede de yayılma fırsatı bulmuştur. İran'daki Ni'matullâhîler, Safevîler döneminde zamanla etkisini kaybetmiş ve tarikatın merkezi Hindistan'a kaymıştır. Kaçar Devleti'nin kurulduğu yıllarda bazı müntesipler, tarikatı tekrar İran'da yaymışlardır. Fakat zamanla tarikat içinde bazı sorunlar yaşanmış ve Ni'matullâhiyye çeşitli kollara ayrılmıştır. Her kolun takipçileri halka ulaşmak için farklı yollar denemiştir. Çoğu geleneğe bağlı kalırken Sâfi Ali Şâh tarafından kurulan Sâfi Ali Şâhiyye, çağdaş uygulamalardan istifade ederek faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu sayede Kaçar Hanedanı'ndan kişiler, bakanlar ve ünlü şahsiyetler değişik halk tabakasından insanlar ile tarihatta bir araya gelebilmişlerdir.

Bu kolun araştırılması XIX. yüzyılda İslam dünyasının maruz kaldığı batı emperyalizmi, batılılaşma ve yoksulluğa karşı İran menşeli tasavvufî kurum ve temsilcilerinin tepkisini ortaya çıkarması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca bu sırada Osmanlı ve İran'da yoğun bir şekilde gündeme gelen meşrutiyet hakkında mutasavvıfların tutumları merak edilen bir husustur. Bu çalışmanın amacı Sâfi Ali Şâhiyye kolunun kurucusu Sâfi Ali Şâh ile vekili Zahirüddeve'nin hayatları ve faaliyetlerinden yola çıkarak İran'daki tasavvufî kurum ve şahsiyetlerin bahsedilen mevzulardaki tutumlarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Şâh Ni'matullâh-ı Velî, Ni'matullâhiyye, Sâfi Ali Şâhiyye, Zahirüddeve, Encümen-i Uhuvvat.

Abstract

The Ni'matullâhiyyah Sect was founded by Shah Ni'matullâhiyyah-ı Velî in Iran. Shah Ni'matullâhiyyah who lived during the Timurid Dynasty, was honored by state officials, public and contemporary scholars. His fame spread as far as the border of India. The Ni'matullâhiyyah Sect in Iran lost its influence over time during the Safevîs, and the center shifted to India. In the years when the Qajar State was established, some of the disciples spread the sect again in Iran. However, over time, some problems were experienced in the sect and Ni'matullâhiyyah was divided into various branches. Followers of each branch tried different ways to reach the public. While most of them remained loyal to the tradition, Sâfi Ali Shahiyya continued its activities by benefiting from contemporary practices. In this way, people from the Qajar Dynasty, ministers and famous personalities were able to come together in the sect with people from different strata.

In the 19th century, the Islamic world was exposed to western imperialism, westernization, and poverty. The investigation of this branch is important in terms of revealing the reaction of Iranian Süfî institutions and their representatives against this situation. In addition, the attitudes of the Süfîs about constitutionalism is a matter of curiosity. The aim of this study is to reveal the attitudes of Süfî institutions and personalities in Iran, based on the lives and activities of Sâfi Ali Shah and his deputy Zahirüddeve.

Keywords: Shah Ni'matullâhiyyah-ı Velî, Ni'matullâhiyyah, Sâfi Ali Shahiyya, Zahiruddeve, Ancumen-i Ukhuvvat.

Giriş

Ni'metullâhiyye tarikatının kurucusu Şâh Ni'metullâh-ı Velî (ö. 834/1431), Suriye'nin Halep şehrinde 14 Rebülevvel 731'de (26 Aralık 1330) doğmuştur. Yirmi dört yaşına kadar Şirâz ulemasından dînî ilimleri tahsil ettikten sonra Mekke'de Sünnî bir mutasavvıf olan Abdullah Yâfiî'ye (ö. 768/1367) intisap ederek onun yanında yedi yıl tasavvufî eğitim görmüş ve hilâfet almıştır. Hilafet aldıktan sonra Suriye, Irak, İran ve Azerbaycan şehirlerinde bulunmuştur. Nihayetinde Timur (ö. 1370-1405) döneminde Mâverâünnehir bölgesine yerleşmiş ve burada münzevî bir hayat sürdürmüştür.¹ Kendisine nispet edilen kerametlerin çevrede yayılması geniş halk kitlesinin etrafında toplanmasını sağlamıştır. Fakat bağlularının artması Timur'un onu Mâverâünnehir'den sürmesine neden olmuştur.² Bunun üzerine önce Şehr-i Sebz sonra Herat'a yerleşmiştir. Herat'ta sorduğu sorularla *Gülşen-i Râz*'ın yazılmasına vesile olan Emir Hüseyin'nin (ö. 729/1329'dan sonra) torunuyla evlenmiştir.³ Şâh Ni'metullâh, daha sonra Herat'tan İran'a geçip Kirman civarındaki Kûhbenân'a (Kûbenân) gelmiştir.⁴ *Fusûs* şârihlerinden Sâinuddîn İbn Türke (ö. 835/1432) Kûhbenân'da onunla görüş alışverişinde bulunmuştur. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413) de Şâh Ni'metullâh ile görüştüğü ve ona iltifatta bulunduğu söylenmiştir.⁵

Şâh Ni'metullâh'ın şöhretini duyan Hindistan'daki Behmenî Devleti'nin hükümdarı Ahmed Behmenî (1422-1436) kendisinden bir halife istemiş o da torunu Nurullâh'ı (ö. ?) Behmenîler'e göndermiştir.⁶ Böylece

1. Abdürrezak Kirmanî, *Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî: , Mecmû'e der Tercume-yi Ahvâl-ı Şâh Ni'metullâh-ı Velî-yi Kirmanî*, thk. Jean Aubin (Tahran: Kitâbhâne-i Tehurî, 1982), 28-38; Mahmud Erol Kılıç, "Ni'metullâh-ı Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/133.

2. Kirmanî, *Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî*, 123-124.

3. Kirmanî, *Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî*, 45.

4. Kirmanî, *Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî*, 48.

5. Timur'un torunu Mîrzâ İskender, Şâh Ni'metullâh'ı Şirâz'a davet etmiştir. Davet üzerine Şirâz'a yönelen Şâh Ni'metullâh'ı Cürcânî, kalabalık bir halk topluluğuyla şehrin dışında karşılamıştır. Devrin bu iki âliminin karşılaştığı esnada yağmurun yağması üzerine Cürcânî'nin: "Allah'ın nimeti (Ni'metullâh) yanımızda, Allah'ın lütfü üzerimizde." dediği rivayet edilmiştir. Kirmanî, *Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî*, 86.

6. Muhammed Kâsım Hindüşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte* (Tahran: Encümen-i Âsâr ü Mefâhir-i Ferhengî, 2010), 2/383.

Ni‘metullâhiyye, Şâh Ni‘metullâh zamanında hem İran hem de Hindistan’da yayılma fırsatı bulmuştur.

Sünnî bir mutasavvıf alan Şâh Ni‘metullâh, ömrünün son yirmi yılında da Kirman’a yakın olan Mâhân’da ikamet etmeye başlamış ve 22 Receb 834’te (5 Nisan 1431) vefat etmiştir.⁷

Şâh Ni‘metullâh’ın vefatından sonra takipçileri İran’da etkisini sürdürmüştür. Ancak Şâh İsmail’in (1501-1524) Safevî Devlet’ini kurmasıyla İran’daki tarikatlar için zor bir dönem başlamıştır. Zira hükümdar, tarikatların Sünnî olmaları ve toplum üzerindeki nüfuzlarından rahatsızlık duymuştur. Bu sebeple Şâh İsmail, ülkesindeki tarikatların izlerini silme politikası gütmüştür. Safevîler, Şîliğe geçen ve kendileriyle işbirliği yapan tarikatlara ise nispeten iyi davranmıştır. Ni‘metullâhiyye tarikatının mensupları da bu yolu seçmiştir.⁸ Mesela Safevîlerle işbirliği yapan Ni‘metullâhî Emîr Abdülbaki Yezdî (ö. 920/1514), Şâh İsmail tarafından bürokraside en zirve makam olan vekil-i nefis-i hümayûn makamına getirilmiştir.⁹ Safevîler ile Ni‘metullâhiler arasında sıcak ilişkiler Abdülbaki Yezdî’den sonra da belli bir süre devam etmiştir. Fakat torunu Mîr-i Mîrân Yezdî’nin (ö. 999/1591) Safevîler’e karşı çıkan bir isyana destek vermesiyle Ni‘metullâhiler ile Safevîler arasındaki ilişki bozulmuştur.¹⁰ Nihayetinde XI/XVII. asrın ortalarında İran’da Ni‘metullâhiyye tarikatının izleri tamamen silinmiştir.¹¹

Ni‘metullâhiyye tarikatı Hindistan’da ise varlığını sürdürmüştür. Tarikatın İran’da tekrar ihyası da 1190/1776 yılında Haydarâbâd’daki Ni‘metullâhî şeyhi Ali Rızâ Dekkenî’nin (ö. 1214/1799) halifesi Ma’sûm Ali Şâh’ı (ö. 1212/1797) bölgeye göndermesiyle mümkün olmuştur.¹² Fakat Ma’sûm Ali Şâh, Şîî ulemânın baskısıyla karşılaşmıştır. O, sûfî katili (Sûfî-oş) diye tanınan Şîî âlim Ağa Muhammed Ali Bihbehânî (ö. 1216/1801)

7. Kılıç, “Ni‘metullâh-ı Velî”, 33/133.

8. Hamid Algar, *Nakşibendilik*, çev. Ethem Cebecioğlu vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 311-312.

9. Gıyâsüddîn Hândmîr, *Habîbü’s-siyer fî ahbârî efrâdi’l-beşer* (b.y.: İntişârât-ı Hayyâm, ts.), 4/534.

10. İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, haz. İsmail Aka, çev. Ali Genceli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 1/167.

11. Algar, *Nakşibendilik*, 312.

12. Zeynelâbidîn Şîrvânî, *Bustânü’s-seyyâhe*, nşr. Menîje Mahmûdî (Tahran: İntişârât-ı Hakikat, 2009), 1/661; Mes’ûd Hümayûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni‘metullâhiyye der İran* (Tahran: İntişârât-ı Mekteb-i İrfan-ı İran, 1994), 36; Süleyman Uludağ, “Şîilikte Tasavvuf”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu* (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), 522.

tarafından tutuklatılmış ve 1212/1797 yılında katlettirilmiştir.¹³ Bir başka Ni'metullâhî Muzaffer Ali Şâh (ö. 1215/1800) da onun tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.¹⁴ Kirman'da Mâ'sûm Ali Şâh'ın halifesi Müştak Ali Şâh, cuma cami imamı Molla Abdullah'ın (ö. ?) kışkırtmasıyla 1206/1792 yılında linç edilmiştir.¹⁵

Tüm bu baskılara rağmen Ni'metullâhiyye mensupları mücadelelerinden vazgeçmemiş ve tarikatlarını tekrar İran'ın etkili kurumlarından biri haline getirmişlerdir. Kaçar hükümdarı Muhammed Şâh (1834-1848) tarafından sadrazam tayin edilen Ni'metullâhî Molla Abbas Mîrzâ Ağası (ö. 1265/1849) on dört yıl boyunca bu görevini sürdürmüş, İran'ın yönetiminde söz sahibi olmuştur.¹⁶ Fakat tarikat, zamanla kendi içinde sorunlarla karşılaşmıştır. Ni'metullâhiyye'de bölünmeler yaşanmış ve tarikat çeşitli kollara ayrılmıştır. Ortaya çıkan kollardan bir tanesi de Sâfi Ali Şâhiyyedir.¹⁷ Kolun kurucusu her ne kadar Sâfi Ali Şâh olsa da onun vekili Zahirüddelele daha çok göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada Sâfi Ali Şâhiyye kolunun tarihi, postnişinlerinin tasavvufî anlayışları ve kolun faaliyetlerinin tanıtılması hedeflenmiştir.

1. Sâfi Ali Şâhiyye Kolunun Kurucusu Sâfi Ali Şâh (Hacı Mîrzâ İsfahanî)

Sâfi Ali Şâhiyye kolunun kurucusu Hacı Mîrzâ İsfahanî, 1251/1835 yılında İsfahan'da doğmuştur.¹⁸ Dinî tahsilini bölgesindeki âlimlerde görmüştür.¹⁹ Şîraz'a giderek Ni'metullâhî şeyhi Rahmet Ali Şâh'ın (ö. 1278/1861) yanında tarikata girmiştir. Rahmet Ali Şâh'ın vefat etmesinin ardından sonra

13. Şîrvânî, *Bustânü's-seyyâhe*, 1/663; Uludağ, "Şiilikte Tasavvuf", 522.

14. Hamid Algar, *Din u Devlet der İran-Nağs-ı Ulemâ der Devre-yi Kaçar*, çev. Ebû'l-Kasım Sırrî (Tahran: İntişârât-ı Tus, 1990), 75.

15. Ahmet Dîvân Bigî, *Hadîketü'ş-şu'ârâ*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî (Tahran: İntişârât-ı Zerrîn, 1972), 2/1042.

16. Muhammed Ma'sûm Şîrazî, *Tarâikü'l-hakâik*, nşr. Muhammed Cafer Mahcûb (Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Senâî, 2004), 3/300; Yılmaz Karadeniz, *İran tarihi (1700-1925)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 327.

17. Hümayyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 27-95.

18. Mehdî Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran der Kâr-i 12 ve 13 ve 14 Hicrî* (Tahran: İntişârât-ı Zevvâr, 2017), 1/340.

19. Abdülhüseyn Zerrinkûb, *Dünbâle-yi Cüstücû der Taavvuf-i İran* (Tahran: Müessesese-yi İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1983), 343.

mürüidlerinden bazıları halifesi Saadet Ali Şâh'a (ö. 1293/1874) bazıları da diğer bir halifesi Münevver Ali Şâh'a (ö. 1301/1884) intisap etmiştir. Hacı Mîrzâ, Münevver Ali Şâh'ın mürid halkasına katılmıştır. Bombay'da ikamet eden İsmailî imam II. Ağa Han (ö. 1302/1885), Münevver Ali Şâh'tan bir halife talep etmiştir. Bunun üzerine Münevver Ali Şâh, Hacı Mîrzâ'ya Sâfî Ali Şâh lakabını vererek onu halifesi olarak Hindistan'a göndermiştir. II. Ağa Han, ona gereken ilgiyi göstermiş ve *Zübdetü'l-esrâr* isimli eserinin basımı için maddi destekte bulunmuştur. Hindistan'da bir sene kaldıktan sonra İran'a dönen Sâfî Ali Şâh, şeyhinin isteği üzerine Yezd'e yerleşmiştir. Daha sonra Hindistan yoluyla hacca giden Sâfî Ali Şâh, bu defa Hindistan'da iki sene ikamet etmiştir. Akabinde 1288/1871 yılında Tahran'a yerleşmiştir.²⁰

Sâfî Ali Şâh, Tahran'da Münevver Ali Şâhiyye'yi yaymada büyük başarı göstermiştir. Şehzadeler, yüksek dereceli devlet memurları ve askerler onun mürid halkasına girmiştir.²¹ Tahran'da çoğu kişinin Sâfî Ali Şâh'a intisap etmeye başlaması Münevver Ali Şâh'ın diğer halifesi Abdülali'nin (ö. 1302/1884) çekememezliğine neden olmuştur. Halifeleri arasındaki tartışmalar büyüyünce 1294/1877 yılında Münevver Ali Şâh Tahran'a gelmiştir.²² Fakat Münevver Ali Şâh, Tahran'a gelmekle de sorunları çözememiş hatta Sâfî Ali Şâh ile arasındaki bağlantı tamamen kopmuştur.²³ Böylece Ni'metullâhiyye'nin Sâfî Ali Şâhiyye kolu ortaya çıkmıştır.

Aynı yıl Sâfî Ali Şâh'ın müridlerinden olan Kaçar hükümdarı Feth Ali Şâh'ın (1797-1834) torunu şehzade Seyfüddevle'nin (ö. 1921) vakfetmiş olduğu geniş bir arsada Sâfî Ali Şâh adıyla anılan bir Hankâh inşa edilmiştir.²⁴ Sâfî Ali Şâh, hankâhını Kaçar döneminin önde gelen tasavvufî merkezlerinden biri haline getirebilmiştir.²⁵ Hankâhta düzenlenen meclislere şehzadeler ve devrin önemli simalarının katıldığı rivayet edilmiştir. Şâhın damadı Zahirüddevle, Emniyet Müdürü Mîrzâ Ebû Turâb Hân (ö. 1346/1927), Seyfüddevle ve bir müddet içişleri bakanlığı yapan Mîrzâ

20. Şirazi, *Tarâikü'l-hakâik*, 3/443-446.

21. Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran der*, 1/340.

22. Hey'et-i Tehririyye, "Silsile-yi Ni'metullâhi vü Berâdarân-i Şafâ", *Fasılâme-yi Sûfî* 6 (1991), 19.

23. Şirazi, *Tarâikü'l-hakâik*, 3/346; Dîvân Bigî, *Hadîketü'ş-şu'arâ*, 2/1034; Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran der*, 1/340.

24. Şirazi, *Tarâikü'l-hakâik*, 3/446; İbrahim Safâyî, *Rehberân-ı Meşruçe* (Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1985), 1/137.

25. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 258.

Nasrullah Han (ö. 1319/1901) Sâfi Ali Şâh'a intisap eden kişiler arasında zikredilmiştir.²⁶ Böylece Sâfi Ali Şâh; vezir, emîr, esnaf ve işçinin hankâhında eşit şekilde bir arada bulunmasını sağlamıştır.²⁷

Sâfi Ali Şâh'ın Kur'ân-ı Kerîm'i Farsça manzum olarak tefsir etmesi ulemânın tepkisine yol açmış hatta tekfir edilmiş ve Nâsirüddin Şâh'a (1848-1896) şikâyet edilmiştir. Hükümdar da kendisinin Tahran'dan çıkmasını istemiştir. Sâfi Ali Şâh da ulemânın Kur'ân-ı Kerîm'i manzum tefsir etmesine muhalefetlerinin cehaletten ileri geldiğini, tefsirinde İslâm'a aykırı bir şey olmadığını ancak yine de şâhın emrine ittiba ederek Tahran'ı terk edeceğini söylemiştir. Fakat Sâfi Ali Şâh'ın hükümdara yakın müridleri, sürgüne karşı çıkmış ve tefsirin merci-i taklîd makamında bulunan Necef'teki Mîrzâ Şîrazî'ye gönderilip görüşünün istenilmesini talep etmişlerdir. Nâsirüddin Şâh bu talebi uygun bulmuştur. Sonuçta Necef'ten gelen cevap söz konusu tefsiri övücü mahiyette olunca Sâfi Ali Şâh sürgünden kurtulmuştur.²⁸ Bu hadise üzerine konumu daha da güçlenen²⁹ Sâfi Ali Şâh, eserlerinde Nâsirüddin Şâh'ı övmüş ve tarikat ehlinin onun zamanında rahata kavuştuğunu belirtmiştir.³⁰

Sâfi Ali Şâh, 1316/1898 senesinde vefat etmiş ve hankâhının bahçesine defnedilmiştir.³¹ Kaçar sarayında birçok müridi olan Sâfi Ali Şâh, Nâsirüddin Şâh'ın damadı Zahirüddeve'nin tarikatın başına geçmesini vasiyet etmiştir.³²

Sâfi Ali Şâh'ın *Tefsir-i Şâfi* haricindeki eserleri şunlardır:

1. *İrfânü'l- Hâk*: Bu eserde; vahdet-i vücûd, mücâhede, zikir, zühd, seyr u sülûk, şatahât gibi tasavvuf kavramlarını ele almıştır. Konuları işlerken Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946) gibi büyük sûfilerin sözlerine genişçe yer vermiştir.³³

2. *Esrârü'l-meârif*: Müridlerinden Vefâ Ali'nin onun sohbetlerini derleyerek hazırladığı bir eserdir.

26. Safâî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/136-137; Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 305.

27. Şîrazî, *Tarâikü'l-hakâik*, 3/441.

28. İsmail Râin, *Ferâmûşhâne vü Ferâmâsonerî der İran* (b.y.: y.y., 1968), 3/489; Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 311.

29. Râin, *Ferâmûşhâne vü Ferâmâsonerî der İran*, 3/489.

30. Sâfi Ali Şâh, *Divan-ı Sâfi vü Bahrî'l-hakâik* (Tahran: İntişârât-ı Sâfi Ali Şâh, 2011), 167.

31. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 258.

32. Safâî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/140.

33. Sâfi Ali Şâh, *İrfânü'l- Hâk* (Tahran: İntişârât-ı Sâfi Ali Şâh, 1993).

3. *Mizânü'l-mârife*: Sâfi Ali Şâh; bu eserinde padişah, vezir, vaiz, doktor, vali ve esnaflara makam ve meslekleri ile ilgili nasihatlerde bulunmuştur.³⁴

4. *Divan*: Sâfi Ali Şâh'ın kaside, gazel, terciler ve müfredlerden oluşan şiirlerini içermektedir.

5. *Bahrü'l-ḥakâik*: Sâfi Ali Şâh'ın manzum eserlerinden olan *Bahrü'l-ḥakâik*, bir tasavvuf ıstılahları sözlüğüdür.³⁵

6. *Zübdetü'l-esrâr*: Sâfi Ali Şâh'ın şiirlerini içeren bu eserin Hindistan ve İran'da elliden fazla baskısı yapılmıştır.³⁶

Sâfi Ali Şâh, *Zübdetü'l-esrâr* ve diğer eserlerinde en çok Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'den (ö. 672/1273) iktibaslarda bulunmuştur. Bazı şiirlerinde Mevlânâ'yı taklit etmeye çalışmıştır. Mutaassıp bir Şîu olan Safi Ali Şâh, Mevlânâ'nın Şîi olduğunu savunmuştur.³⁷

Sâfi Ali Şâh; tasavvufu kişinin hayvanî sıfatlardan sıyrılıp güzel ahlakla bezenmesi olarak tanımlamakta,³⁸ sûfîyi ise her iki dünyadan da kurtulmuş kişi olarak tavsif etmektedir. Ona göre sûfinin ne sevap temennisi ne de azaptan kurtulma talebi vardır. O övülmeye sevinmediği gibi yerilmeyle de üzülmez.³⁹

Sâfi Ali Şâh, sûfinin şu on şeye riayet etmesinin yeterli olduğunu belirtmektedir: Nefse muhalefet etmek, helal rızık peşinde koşmak, devlet yöneticileri ve kanunlara itaat etmek, insanlara iyi davranmak, Allah'ın huzurunda olduğunun bilincinde olmak, tûl-i emelden uzak durup kanaat sahibi olmak, az konuşmak, az yemek, az uyuyup seherleri ihya etmek ve kötülüğe dahi iyilikle karşılık vermek.⁴⁰

Sâfi Ali Şâh, zühdün üç mertebesi olduğunu söylemiştir. Bunlardan birincisi nefsânî zevkleri, ikincisi dünyayı üçüncüsü ise uhrevî nimetleri hayal etmeyi terktir.⁴¹

Sâfi Ali Şâh, şeytan ve nefsin tuzaklarıyla mücadele etmek anlamına gelen mücâhede için yedi şeyin şart olduğunu belirtmiştir. Birinci şart

34. Sâfi Ali Şâh, *Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârife* (Tahran: İkbâl, 1962).

35. Sâfi Ali Şâh, *Divan-ı Sâfi vü Bahrü'l-ḥakâik* (Tahran: İntişârât-ı Sâfi Ali Şâh, 2011).

36. Sâfi Ali Şâh, *Zübdetü'l-esrâr* (Tahran: İntişârât-ı Sâfi Ali Şâh, 2017).

37. Atâ Kerim Bark, *Cüstücu der Ahvâl ü Âşâr-ı Şâfi Ali Şâh* (Tahran: İntişârât-ı İbn Sinâ, 1973), 87-95.

38. Şâh, *Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârife*, 81.

39. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 13-18.

40. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 105-106.

41. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 96.

“zikir”dir. Silahsız savaşa giden kişinin esir düşmesi veya ölmesi mukadder olduğu gibi zikir olmadan mücâhede yoluna giren sâlikin de maksadına ulaşması imkânsızdır. İkinci şart “tefekür”dür. Üçüncü şart “murakabe”-dir. Seyr ü sülûkun en önemli esası kalbi sürekli kontrol etme anlamına gelen murakabedir. Çünkü gönül ehlinin maksatları ancak murakabeyle hâsıl olabilir. Murakabe edilmeyen kalp ölür. Dördüncü şart “muhasabe”dir. Harcaması gelirinden fazla olanın dünyası boşa gittiği gibi insanın kötülüklerinin fazla olması da onun hüsrânına neden olur. Bundan dolayı kişinin devamlı amellerinin muhasabesini yapması gerekir. Altıncı şart “şükür”dür. Şükür, nimete ve nimeti verene şükür olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi nimetten ikincisi muhabbetten kaynaklanır. Birincisi nimetin zevâliyle son bulurken ikincisi son bulmaz. Yedinci şart “sabır”dır. Avamın sabrı şekvayı terk, kâmilin sabrı ise belaları rızayla karşılamaktır.⁴²

Eserlerinde vahdet-i vücûd düşüncesine de yer veren Sâfi Ali Şâh’a göre varlık birdir ve sadece Allah’a nispet edilebilir. Mutlak yokluk yoktur çünkü mevcudat yaratılmadan önce Hakk’ın ilminde vardır. Mevcudat, Hakk’ın zuhûru ve sıfatların aynasından ibarettir. Yani kesretin içinde bir vahdet vardır. Sûfinin amacı da kesretteki bu vahdeti görmektir. Bu da Hak’ta fanî olmak ile mümkündür. Zira insanın varlığı, hakîkati görmesine engeldir. Sûfî, kendi varlığını görmediği vakit kesrette vahdeti görür ve bu makamda “Her şey odur” der.⁴³

Sâfi Ali Şâh, vahdet-i vücûdu idrak etmek için elzem gördüğü fenâ kavramı ile ilgili büyük sûflerin hayatından örnekler getirerek değerlendirmeler yapmıştır. Sözelimi Ebû'l-Hasen Harakânî'nin (ö. 425/1033) “Allah’ı nerede gördün?” sorusuna “Kendimi görmediğim yerde” diyerek cevap verdiğini hatırlatmıştır.⁴⁴ Yine İbrâhim b. Edhem’in (ö. 161/778) “Belh sultanlığını dervişliğe tercih ettiğini” söylemesi üzerine yanındaki bir sûfinin “Eğer sultanlığı hatırlıyorsa hala benliğini terk etmediğini dolayısıyla dervişlik iddiasında bulunmaması gerektiği” şeklindeki cevabını aktarmıştır.⁴⁵

Şathiyyelerin Bâyezîd-i Bistâmî'den (ö. 234/848) fenâ halinde sâdır olduğunu söyleyen Sâfi Ali Şâh, Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) “Enelhak”

42. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 25-37.

43. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 1-8.

44. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 20.

45. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 13.

demesi ile Firavun'un ilâhlık iddiası arasındaki farkı bu kavramla açıklamıştır. Sâfi Ali Şâh, Firavun'un hevâ ve nefesine uyarak böyle bir iddiada bulunduğunu fakat Hallâc'ın kendi varlığından habersiz olduğunu fenâ makamında Hakk'ın onun diliyle "Enelhak" dediğini belirtmiştir.⁴⁶ Sâfi Ali Şâh, Hallâc ile Firavun'u karşılaştırırken fikirlerini birçok kez iktibasta bulunduğu Mevlânâ'dan almıştır.

Hallâc ve Firavun'un durumuyla ilgili *Mesnevî*'de şöyle denilmektedir:

Bir Fir'avn ben Hakk'ım dedi, alçak oldu. Bir Mansûr ben Hakk'ım dedi ve kurtuldu

O enenin akabinde Allah'ın la'neti vardır. Ve bu eneye Allah'ın rahmeti vardır ey muhib⁴⁷

2. Zahirüddeve ve Sâfi Ali Şâhiyye Kolun'un Cemiyetleşme Süreci

Sâfi Ali Şâhiyye kolunun cemiyetleşme süreci Sâfi Ali Şâh'ın ardından tarikatın başına geçen Zahirüddeve'nin Encümen-i Uhuvvet adlı bir dernek kurmasıyla başlamıştır. Sâfi Ali Şâhiyye, bu dernek içinde oluşturulan on bir kişilik heyet tarafından temsil edilmiştir.⁴⁸ Derneğin yapısı ve faaliyetlerine geçmeden evvel Zahirüddeve'nin hayatı hakkında kısa malumat vermek faydalı olacaktır.

2.1. Zahirüddeve (Ali Hân Kaçar)

Ali Hân Kaçar, 1281/1864 yılında Tahran'da doğmuştur. Babası Muhammed Nasır Kaçar ve dedesi Muhammed Nasır Hân, devletin yüksek kademelerinde çalışan Kaçar döneminin önemli şahsiyetlerindedir. Ali Hân, ilk tahsilini babasının Fars valisi olduğu esnada Şîraz'da görmüştür. Babası vefat ettikten sonra Nasirüddin Şâh, Ali Hân'ı Zahirüddeve lakabıyla saraya almıştır. Şâh, 1297/1880 yılında da onu kızıyla evlendirmiştir. 1304/1887 yılında Nasirüddin Şâh'ın veziri olmuştur.⁴⁹ O; aynı zamanda

46. Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, 12-13.

47. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, çev. A. Avni Konuk (İstanbul: Kitabevi, 2006), 9/645.

48. Uludağ, "Şiilikte Tasavvuf", 522.

49. Safâyi, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/136; Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 316.

Geylân, Kirmanşah, Hemedân ve Mâzenderan gibi İran'ın değişik bölgelerinde valilik yapmıştır.⁵⁰

Zahirüddeve, 1303/1886 yılında Sâfi Ali Şâh'a intisap etmiştir.⁵¹ Onun Sâfi Ali Şâh'a intisabı Nâsırüddin Şâh'ın Sâfi Ali Şâh Hankâh'ındaki faaliyetleri soruşturmasını istemesi üzerine olmuştur. Zahirüddeve, soruşturmakla yükümlü olduğu Sâfi Ali Şâh'ın büyüüne kapılarak tarikata girmiştir.⁵² O, zamanla şeyhinin ve müridlerin yanında saygın bir yer edinmiştir. Bir gün derviş kıyafeti giymiş, eline küçük bir balta ve keşkül almış, Hz. Ali'yi öven şiirler söyleyerek Sâfi Ali Şâh Hankâh'ına gitmiştir. Sâfi Ali Şâh, onu bu halde görünce çok sevinmiştir. Fakat ona "derviş kıyafetini çıkarıp devlet adamı olarak halka hizmete devam etmesi gerektiğini" söylemiştir. Zahirüddeve'nin tarikattaki samimiyetini gören Sâfi Ali Şâh, Safâ Ali Şâh lakabıyla onu manevî mirasçısı seçerek tarikatını ona emanet etmiştir.⁵³

O, 22 Zilkade 1342/25 Haziran 1924'te vefat etmiştir.⁵⁴ Tahran'da defnedildiği yer, sevenlerinin de buraya defnedilmesiyle daha sonra Zahirüddeve mezarlığı olarak adlandırılmıştır.⁵⁵ Zahirüddeve tasavvuf, tarih ve edebiyat alanında şu eserleri kaleme almıştır:

1. *Sobhe-yi Şafâ-Re'nâ yu Zibâ*: Bu iki eserde öğüt verici bazı hikâyelerden oluşmaktadır.

2. *Mirâtü's-Şafâ*: Mesnevî vezniyle yazılan eser, bazı büyük sûfilerin hayatını içermektedir.

3. *Mecmû'e-yi Efvâr*: Dervişlerin ahlakı hakkında manzum bir eserdir.

4. *Risâle-i E*

rvâh: Ruh hakkındadır.

5. *Târîh-i Sehîh bî Durûg*: Nâsırüddin Şâh'ın öldürülmesi hadisesinde vuku bulan olaylar hakkındadır.⁵⁶

50. Safâyi, *Rehberân-ı Meşruçe*, 1/141-143.

51. Safâyi, *Rehberân-ı Meşruçe*, 1/137.

52. Thierry Zarcone, *İslâm'da Sır ve Gizli Cemiyetler Türkiye, İran ve Orta Asya, 19-20. Yüzyıllar Masonluk, Carboneria ve Sufi Tarikatlar*, çev. Ali Berkay - Berna Akkıyal (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), 166.

53. Safâyi, *Rehberân-ı Meşruçe*, 1/138; Hümayûni, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 320.

54. Safâyi, *Rehberân-ı Meşruçe*, 1/167.

55. Şir Muhammedî - Muhammed Mehdî, "Zuhûr-i Ferâmâsonerî der Helkehâ-yî Derâviş", *Kitab-i Nakd* 39 (2007), 223.

56. Hümayûni, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 322-323.

2.2. Encümen-i Uhuvvet ve “Meramnâme”si

Zahirüddeve, Sâfi Ali Şâhiyye'nin postuna oturduktan sonra Kaçar hükümdarı Muzaferüddin Şâh'tan (1896-1907) aldığı fermanla 1317/1900 senesinin Ramazan ayında tarikata bağlı Encümen-i Uhuvvet adlı bir cemiyet kurmuştur. Böylece İran tasavvufunda tamamen yeni bir kurum faaliyete geçmiştir.⁵⁷ Cemiyetin kuruluş amacı şöyle belirlenmiştir: “İnsanları ahlaken olgunlaştırmak, eşraf ve diğer tabakadaki insanlar arasındaki uçurumu engelleyerek birlik beraberliği sağlamak.”⁵⁸

Zahirüddeve, cemiyete idari bir teşkilat hüviyeti kazandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla on bir kişiden oluşan ve başkanın kendisi olduğu “heyet-i müşâvere” adında bir kurul oluşturmuştur. Tarikat reisliğine (kutupluğuna) son verilmiş ve görevleri bu şurâ heyetine devredilmiştir. Heyetten birinin vefatı halinde Encümen-i Uhuvvet üyelerinden birinin onun yerine geçmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁹ Üyelerin isminin kaydedileceği bir defter hazırlanmış ve muhasebe kayıtları tutturulmuştur. Üçgen şeklindeki balta, keşkül ve tesbih derneğinin amblemi olarak belirlenmiştir.⁶⁰ Cemiyet içerisinde geniş bir kütüphane tesis ettirilmiştir.⁶¹

Zahirüddeve, cemiyet üyeleri için kimseye gösterilmemesi ve devamlı yanlarında olması gereken tasavvufî ve ahlakî öğütleri içeren bir meramnâme de kaleme almıştır. Bu meramnâme, Zahirüddeve'nin fikirlerini yansıtmaya açısından önem arz etmektedir. Söz konusu meramnâmenin içeriği şöyledir:

“Tüm fukaranın büyüklerine ve rehberlerine saygılı olunmalıdır. Reis de mükelleflerin kesâlet ve soğukluğuna neden olacak söz ve fiillerden uzak durmalıdır. Her zaman çirkin ve şeriata uymayan fiillerden uzak olup tevbe makamında bulunulmalıdır. Allah'ın her yerde hazır olduğu unutulmamalıdır. Her vakit zâhir ve bâtın günahlardan Şâh-ı velâyet'e (Hz. Ali'ye) sığınmalıdır.

57. Leonard Lewisohn, “Modern İran Tasavvufu'nun Tarihine Bir Giriş I: Ni'metullâhi Tarikati: Zulüm, İhya ve Bölünme”, çev. İlker Külbilge, *Sûfi Araştırmaları/Sûfi Studies* 7/14 (2016), 95.

58. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 306.

59. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 325-333.

60. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 325-333.

61. Rükneddin Hümâyünferreh, “Târîhçe-yi Kitâb ve Kitâbhâne der İran”, *Hüner u Merdom* 69 (1969), 48.

Seher vakti imkân olduğu sürece fukara uyanık olmalıdır. Hatta gecenin üçte birinden sabaha kadar cehri, hafî zikir veya Kur'ân-ı Kerîm tilâvetiyle meşgul olmalıdır. (Mürîdler) Her zaman temizliğe riayet etmeli ve temiz elbise giyinilmelidir. Evradları okumaktan geri durmamalıdır. Dilin yalan, töhmet ve gıybetten uzak tutulması gereklidir. Ehl-i tarikattan fakir ve kimsesiz biri olursa ona yarım ekmek dahi olsa ulaştırılmalıdır. Ehl-i beyt için ne mümkünse geri durulmamalıdır. Emanete riayet etme, ayıpları örtme, sır tutmada gayret gösterilmeli ve (mürîdler) birbirilerine karşı saygılı olmalıdır. Güçsüzler aşağılanmamalıdır. Hasta ziyareti ve taziyelere gidilmelidir. Eğer birisi belaya duçar olursa musibetzedenin işi hal olana kadar fukara birlik halinde bütün işlerden elini çekip onun sorununu halletmeye çalışmalıdır. Bu cihat makamındadır ve herkese lazımdır.

Hiçbir konuda birbirinizle tartışmaya girmeyiniz zira gücenmeye sebep olur. İki kişi arasında kırgınlık olursa birbirilerinin dedikodularını yapmamalı ve diğer arkadaşları onların aralarını düzeltmelidir. Şakalaşmalar azaltılmalı ve çirkin laflar kullanılmamalıdır. Mizah yapılabaksa toplum içinde değil yalnızken ve nezaketle yapılmalıdır. Birbiriyle alay edilmemelidir çünkü bu diğerlerinin nazarında değerden düşmeye ve gücenmeye sebep olur.

Dost olsun düşman olsun emanetin gereği eksiksiz yerine getirilmelidir. Zaruret dahi olsa günahkâr, münafık ve muhalifle dostluk yapılmamalıdır. Kavgaya ve kırgınlığı neden olduğundan mezhepsel tartışmalar yapılmamalıdır. Nifak ve kötü fikirleri olan birisi davet edildiğinde fikirlerine aşına olunduğu an ondan uzaklaşılmalıdır.

Kalplerin birbirinden uzaklaşmasına neden olduğu için sorumluluklar başkasına yüklenmemelidir. Meclislerde soğukluk yaratan perişanlıktan ve üzüntüden bahsedilmemelidir. Verilen sözler tutulmalıdır. Eğer biri sözünde durmazsa onun ayıbı örtülmelidir. Şeriat ulemasına hakaret edilmemeli onlara dostluk beslenmelidir. Akıl için cilt, ten için libas lazım. Müfsid ve hainlere durumlarınızı anlatmayınız. Eğer içinizden birisi çalışmıyorsa onu çalışmaya sevk ediniz. Övünme, kendi el emeğiyle geçinmededir. Dilencilik yapılmamalıdır. (Hz. Mevlâ (Hz. Ali)-fukaranın ruhu ona feda olsun-zâhirî ve bâtinî hilâfet ve sultanlığıyla beraber Yahudiler'in işini yaparak bile hayatını idame ettirmiştir.) Çocuklarınızı imkân ölçüsünde çabuk evlendiriniz. Çalışmaya teşvik

ediniz ki hiç sıkıntıya düşmesin. Genel vakitlerde birlikte olunuz. Pazar ve sokaklarda beraber olunuz ki halk sizleri bir ve beraber bilsin. Fazla şakalaşmayınız çünkü bu değerın düşmesine neden olur. Yavaş ve sakin konuşun zaruret hali hariç. Çarşıdan ihtiyaçlarınızı borçla almayınız. Eğer zarurî ise kısa zamanda borcu ödemeye çalışınız. Konuştuklarınız her zaman şeriata aykırı olmasın ki zelil olmayasınız. Rahat etmek için azla kanaat ediniz ki üzülmeysiniz ve şaki olmayasınız. Olduğunuz gibi davranınız. Kendinizde olmayanı var gibi göstermeyiniz çünkü zâhirini değiştirenlerin bâtını da değiştirir. Her dem ve adımda dervişin başarısı için dergâhı Mevlâ'ya dua ediniz.”⁶²

3. Sâfi Ali Şâhiyye Kolunun Faaliyetleri

Sâfi Ali Şâhiyye kolunun faaliyetlerine geçilmeden evvel bu devirde İran'ın içinde bulunduğu koşullara kısaca değinmek icap etmektedir. Bu dönemde Avrupa devletlerine verilen imtiyazlar nedeniyle artan yabancı mallar, yerel el sanatları ve sanayiye büyük çöküntü yaşatmıştır. Fakirlik içindeki halk, büyük muhalefet hareketleri başlatmıştır. Nâsirüddin Şâh, muhalefet hareketleri sonucunda öldürülmüştür.⁶³ Onun ardından tahta çıkan Muzaferüddin Şâh, halkın muhalefeti karşısında 1906'da meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. Halefi Muhammed Ali Şâh (1907-1909), 23 Haziran 1908'de meclise top ateşi açtırmıştır. Ertesi gün muhalefetin önde gelen temsilcileri ve milliyetçi liderleri tutuklatmış veya öldürtmüştür. Dört gün sonra da meclisi feshetmiştir. Ancak tüm bunlar muhalefetin daha çok güçlenmesini sağlamış ve ülkenin dört bir yanında ayaklanmalar başlamıştır. 12 Temmuz 1909'da muhalifler Tahran'a girince Muhammed Ali Şâh, Rusya'ya sığınmıştır.⁶⁴ Onun yerine tahta çıkan küçük yaştaki oğlu Ahmed Şâh (1909-1925) zamanında I. Dünya Savaşı çıkmış ve Ruslar ülkeyi istilâ etmiştir. Ordunun başına geçen Rızâ Han (1925-1941), Ruslar'ı püskürttükten sonra 1921 yılında hükümet darbesi yapmıştır. Ahmed Şâh, hayatını tehlikede görerek Avrupa'ya gitmiştir.

62. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 331-333.

63. Vecîh Kevserânî, *Fakih ve Sultan-Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, çev. Ramazan Yıldırım (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 191-195.

64. Osman Gazi Özgüdenli, "Muhammed Ali Şâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/502-503.

Rızâ Şâh, meclise kendisini şâh olarak seçtirince 1925 yılında Kaçar hâ-nedanlığı sona ermiştir.⁶⁵

Sâfi Ali Şâhiyye; devlet otoritesinin sarsıldığı, İran'ın batılı güçlerin açık pazarı haline geldiği ve cihan harbinin çıktığı bu ortamda halkı ve idarecileri sömürge zihniyetine karşı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Onlar bu amaçla tiyatro gösterileri ve konserler düzenlemiş, okul açmış ve dergi yayıncılığına başlamıştır. Bu tür faaliyetler İran'daki tarikatlar içerisinde ilk defa onlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

3.1. Siyasal Faaliyetler

Yukarıda zikredildiği üzere bu dönemde İran siyasetinin en önemli konularından biri meşrutiyet olmuştur. Zahirüddeve ve Encümen-i Uhuvvet meşrutiyeti savunmuştur. Zahirüddeve'nin "Mesaisini icra ederken gönlünü temiz tutma çabasını sürdürmelidir. Toplumun hizmetinde ve mazlumun yanında olmalıdır. Hürriyet ve özgürlüğün tarafında durmalıdır."⁶⁶ şeklindeki derviş tanımına da meşrutiyetin izleri yansımıştır. Onun meşrutiyet yanlısı tutumuna en fazla Hemedân valiliği esnasında şahit olunmuştur. O, burada şehir yönetimini danışma esasına göre yürütmek için seçilmiş üyelerden oluşan Meclis-i Fevâid-i Umûmî adında bir meclis kurmuştur. Böylece İran'da müşavereyi esas alan ilk kurumu açmıştır. Zira Meclis-i Fevâid-i Umûmî, Meclis-i Şûrâ-yi Millî'den bir ay önce hüviyetine kavuşmuştur.⁶⁷ Zahirüddeve, elli üç kişiden oluşan mecliste gayri müslim temsilcilerin bulunmasını da sağlamıştır. Üç ayda bir toplanan Hemedân meclisinde gıda fiyatları, emniyet, sağlık ve ziraat ile ilgili meseleler görüşülmüştür. Et fiyatlarının düşürülmesi, Şahinşâh Bankası'nın banknot değişiminde komisyon almasının kaldırılması ve bir gazete yayınının başlatılması meclisin kararlarından bazılarıdır.⁶⁸ Zahirüddeve'nin vali olduğu Hemedân'da 2 Eylül 1906'da meşrutiyetin

65. İsmail Safa Üstün, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 22/400-404.

66. Safâyi, *Rehberân-ı Meşru'ete*, 1/139.

67. Safâyi, *Rehberân-ı Meşru'ete*, 1/143; Behmen Şabanzade-yi Lemr, "Mîrzâ Ali Hân Zahirüddeve Hokmrân-ı İslâh Hâh ve Dervîş-i Dimokrat", *Roşd-i Âmûzeş-i Târîh* 29 (2008), 44.

68. Şabanzade-yi Lemr, "Mîrzâ Ali Hân", 45.

ilan edilmesi coşkuyla kutlanmıştır. O, seçimin yapılmasını sağlayarak Meclis-i Şûrâ-yi Millî'ye temsilci gönderen ilk vali olmuştur.⁶⁹

Muhammed Ali Şâh, meclisi top atışına tuttuğunda hedefindeki yerlerden birisi meşrutiyet yanlılarının toplandığı Encümen-i Uhuvvet yani Zahirüddeve'nin evi olmuştur.⁷⁰ Bu esnada Geylân'da vali olan Zahirüddeve, oğlunun tutuklanıp evdeki değerli eşyaların yağmalandığını telgrafla haber veren eşine "Azize Hanım, mücevherleri götürmelerıyla gönlümüzü âsûde ettiler. Onların varlığı yüzünden akrep ve yılanların zehrini tenimde hissediyordum. Allah'a şükür ki bütün o rahatsızlıktan ve işkenceden kurtulduk. Oğlumuz için de Allah kerimdir." şeklinde cevap vermiştir.⁷¹

İstibdat rejimini kurmak isteyen Muhammed Ali Şâh tahttan indiğinde halk, Encümen-i Uhuvvet'in harabeleri üstünde Ceşn-i Nusret-i Millî adında kutlama yapmıştır. Encümen-i Uhuvvet de meşrutiyet yolunda Muhammed Ali Şâh'a karşı yürütülen mücadelede hayatını kaybeden kişilerin yakınlarına ve yaralananlara yardım toplamıştır.⁷²

3.2. Sosyo-Kültürel Faaliyetleri

Zahirüddeve, vali olduğu yerlerde halkın içine karışmış ve onların dertlerine çare olmaya çalışmıştır. Mesela 1906 yılında Hemedân valiliği esnasında çıkan kıtlıktan halkın etkilenmemesi için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Ekmek ve un fiyatlarının artması üzerine buğday tüccarlarıyla bir araya gelmiş ve bir yük buğdayın on tûmene satılmasını kararlaştırmıştır. Tüccarlar, karara uyacaklarını iletmelerine rağmen sözlerinde durmayarak fiyatın yükseltilmesi için Zahirüddeve'ye rüşvet teklif etmişlerdir. Teklife kızan Zahirüddeve, halkı toplayarak zalimlere karşı mücadele edilmesini emreden hadislerle *Nehcü'l-belâga*'nın bazı kısımlarını okuduktan sonra yüksek fiyattan alım yapılması için kendisine rüşvet teklif edildiğini ifşa etmiştir. Halk, galeyana gelerek protestolara

69. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/146.

70. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/157; Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran*, 1/368.

71. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 328.

72. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/163.

başlamıştır. Yağmadan korkan stokçular buğday ambarlarını açmak zorunda kalmış ve buğdayı kararlaştırılan fiyattan satmaya mecbur kalmıştır.⁷³

Sâfi Ali Şâhîler kurdukları Encümen-i Uhuvvet'in bünyesindeki faaliyetlerle de devlet yöneticilerini ve halkı devletteki yozlaşma ve ahlakî çöküntüye karşı uyardırmaya çalışmıştır. Bu amaçla dernekte tiyatro gösterileri düzenlenmiştir. Böylece İran'da ilk defa bir tasavvufî kurum bu alanda faaliyet göstermiştir. Oyunlar Zahirüddeve tarafından yazılmıştır. İlk oyunun konusu devletteki yozlaşma ve Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerine tepki olmuştur. Bir başka oyunda ahlakî çöküntü içindeki Mîrzâ Yusuf adında bir figürün ibret verici öyküsü konu edilmiştir. Bu oyun İran kamuoyunda takdir edilmiş ve çok beğenilmiştir.⁷⁴ Zahirüddeve, 1907 yılında Hemedân'dan Tahran'a geldiğinde batılı devletlerin ülkeye müdahalesine tanıklık etmiş ve çok müteessir olmuştur. Tepkisini dile getirmek, yönetici ve halkın uyanışını sağlamak için yine tiyatroya başvurmuştur. Düşüncelerini aktarmak için sözsüz tiyatro olan pandomim türünde bir oyun hazırlamıştır.⁷⁵

Oyunda Muhammed Ali Şâh'ı temsil ettiği anlaşılan bir oyuncu tahtta oturmakta ve yerde değerli elbiseler giyinmiş, altın ve mücevherle donatılmış İran milletini temsil eden bir cenaze yatmaktadır. Bu esnada hizmetçi, şâhtan İngiliz elçisinin huzura alınması için izin istemektedir. Elçi, şâhın huzurunda sevinçli bir halde cenazeye doğru gelmekte ve cenazenin üzerindeki eşyaları aldığı gibi orayı terk etmektedir. Oyun, Rus ve diğer ülke elçilerinin gelip cenazenin mücevherlerini almasıyla devam etmektedir. Tahtta oturan şâh ise olan bitenden hiç haberdar olmamaktadır. Bu esnada sahneye birkaç oyuncu gelmekte ve şâha cenazenin durumunu göstermeye çalışarak onu cenazenin yanına götürmektedir. Şâhın gelmesiyle cenaze ayağa kalkmakta, canlanmakta ve elini şâhın eline koymaktadır. Elçiler yine gelip milleti temsil eden cenazeyi soymaya çalışmaktadır. Fakat Şâh ve milleti temsil eden cenaze birlik olup buna engel olmakta ve onları kovalamaktadır. Bu oyun Encümen-i Uhuvvet'te

73. Safâyi, *Rehberân-ı Meşru'e*, 1/141-146.

74. Muhyeddin Kanberî - Sabâ Fedevî, "Zahirüddeve: Nûsâzi-yi Tasavvuf bâ Ağrâz-ı Teceddüd der Encümen-i Uhuvvet", *Mütâle'ât-i Tarih-i Ferhengî* 28 (2017), 116.

75. Safâyi, *Rehberân-ı Meşru'e*, 1/151.

günlerce sahnelenmiş ve büyük ilgi görmüştür. Biletlerden elde edilen gelirler Tahran okullarına bağışlanmıştır.⁷⁶

Encümen-i Uhuvvet'e ait bir orkestra da meydana getirilmiştir. Orkestranın başkanlığını Kaçar döneminin önde gelen mûsikî sanatçısı Derviş Han olarak bilinen Gulâm Hüseyin Derviş (ö. 1345/1927) yapmıştır. Cemiyetin her etkinliği için ayrı bir güfte yazılmıştır. Güfteleri, Kaçar döneminin diğer önemli müzisyenlerinden olan Mîrzâ Ali Ekber Şeydâ (ö. 1324/1906) kaleme almıştır.⁷⁷ Bu önemli müzisyenlerin katkısıyla Encümen-i Uhuvvet'te yardım amaçlı konserler düzenlenmiştir. Sözcüleri Âmul'da çıkan yangın için bir konser düzenlenmiş ve elde edilen gelir yangında zarar görenlere ulaştırılmıştır.⁷⁸ Aynı şekilde Tahran çarşısında çıkan yangın için de bir yardım konseri düzenlenmiştir.⁷⁹

Encümen-i Uhuvvet, her yıl mart ayında Ceşn-i Gül adında bir kutlamayı geleneksel hale getirmiştir. Bu faaliyetlerin yanında Encümen-i Uhuvvet'te dinî etkinlikler de yapılmıştır. Peygamberimiz ve Hz. Ali'nin mevlidleri ile Gadîr-i Hum bayramı görkemli şekilde kutlanmıştır.⁸⁰ Encümen-i Uhuvvet'in organizasyonlarına yaklaşık beş yüz kişinin katıldığı ve yemeklerde zengin fakir ayrımı olmaksızın hepsinin beraber oturup sevinç içinde yemek yediği nakledilmiştir.⁸¹ Tüm bu etkinliklere bayanların da katılmasına özen gösterilmiştir.⁸²

Encümen-i Uhuvvet, 1905 yılında *Mecmû'e-i Ahlak* adıyla bir dergi yayınlamıştır. Bu derginin en önemli özelliği siyasî konulara asla yer vermemesi olmuştur. Dergide sadece ahlakî mevzular ve âyetlerin tefsiri işlenmiştir.⁸³

76. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 152-153.

77. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/140.

78. Ruhullâh Hâlikî, *Sergüzeşt-i Mûsik-i İrân* (Tahran: Müessesese-yi Ferhengi Mahor, 2017), 69-71.

79. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/163.

80. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/140.

81. Hâlikî, *Sergüzeşt-i Mûsik-i İrân*, 69-71.

82. Kanberî - Fedevî, "Zahirüddevl", 117.

83. Hasan Mürselvend, *Zindeğînâme-yi Ricâl ve Meşâhir-i İrân* (Tahran: İntişârat-ı İlham, 1995), 4/283; Edward Browne, *Tarih-i Metbû'ât ve Edebiyât-ı İrân der Devre-yi Meşrûtiyyet*, çev. Muhammed Abbasî (Tahran: Neşr-i İlim, 2008), 636.

4. Encümen-i Uhuvvet'in Masonlukla İlişkisi Hakkındaki İddialar

Sosyal bir kurum olan tarikatların tarih boyunca kurucu pîrlerinin ölümünün hemen ardından bozulmaya uğradıkları ve zamanla tanınmaz hale geldiği görülmüştür. Anadolu'daki Bektâşîlik buna örnek olarak gösterilebilir. Bektâşîliği, Balım Sultan (ö. 922/1516) yeniden biçimlendirmiştir.⁸⁴ Sâfi Ali Şâhiyye'ye Zahirüddeve yeni bir veçhe kazandırmıştır. Tarikatın dönüşümünde masonluktan esinlendiği ileri sürülmüştür. Bu başlık altında bu iddialar üzerinde durulmuştur.

Zahirüddeve'nin masonlukla bağlantısı İran masonluğunun kurucusu Melkum Han'a (ö. 1908) dayandırılmıştır. Melkum Han, Paris'te eğitim görmüş ve burada mason locasına kaydolmuştur. 1857 yılında İran'a döndükten sonra da bir mason locası olan Ferâmûşhâne'yi kurmuştur. Dârülfünûn'da çalışan Melkum, birçok öğrencisini locaya kaydetmiştir. Loca, okumuş ve batı taraftarı olan kimseleri bünyesine katmıştır.⁸⁵ Nihayetinde Muzafferüddin Şâh, 1861'de Ferâmûşhâne'yi yasaklamıştır.⁸⁶

Zahirüddeve'nin Melkum Han tarafından kurulan Ferâmûşhâne'ye ve Bidâri-yi İran locasına kaydolduğu iddia edilmiştir.⁸⁷ Encümen-i Uhuvvet'in yukarıda bahsedilen yapısı ve faaliyetlerinin de masonluğun bir tezahürü olduğu dillendirilmiştir. Sözelimi masonlar, örgütlerinin ferman ve icazetnâmelerinin üstüne bastıkları bazı özel sembollere sahiptir. Encümen-i Uhuvvet'in küçük balta, tesbih ve keşkülden oluşan armasının masonluğun etkisiyle üçgen şeklinde belirlendiği söylenmiştir.⁸⁸

Zahirüddeve ve kurduğu dernek arasında masonlukla ilişki kurulmak istenmesine karşın onun tasavvufî yönünün ağır bastığı belirtilmelidir. Onun tasavvuf alanında yazdığı eserler de bunu göstermektedir. Encümen-i Uhuvvet için kaleme aldığı Merâmnâme de tasavvufî yönüne işaret etmektedir. Zahirüddeve, bazı kişilere tarikata intisap ettirebilme icâzet-nâmesi de vermiştir. Fakat o, kendisinden sonra tarikatın başına geçecek

84. Cengiz Gündoğdu, *Hacı Bektâş-ı Velî ve Kâmil İnsan-Fâzıl Toplum Paradigması* (İstanbul: Sufi Kitap, 2020), 297-299.

85. Zarccone, *İslâm'da Sır ve Gizli Cemiyetler*, 126.

86. Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/164-166.

87. Thierry Zarccone, "Müslüman Modernistler ve Sufiler Açısından Masonluk", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, ed. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 808.

88. İrfan, "Ferâmâsonihâ der İran-2", 505.

kimseyi belirlemeyerek tarikat postnişinliğini Encümen-i Uhuvvet'in şurâ heyetine bırakmıştır.⁸⁹

Tüm bunlar onun tasavvufî yönünü göstermekte, tarikata yeni bir ruh kazandırmak istediğine ve halkın her kesimine ulaşmaya çalıştığına işaret etmektedir. Gerçekten de onun sayesinde tasavvufa uzak kimselerin tarikat ve derviş anlayışının olumlu yönde değiştiği aktarılmıştır. Zira yüksek tabakadaki insanların dervîşi; yırtık elbise giyen, inziva hayatı yaşayan ve bazen dilencilik yapan kişiler olarak tasavvur etme ön yargısı onun yenilikçi faaliyetleri sayesinde kırılmıştır.⁹⁰ Böylece Encümen-i Uhuvvet, İran'ın üst sınıfları arasında tarikatın yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁹¹

Zahirüddeve'nin tarikatında yapmak istediği yeniliklerin zamanın gereği olarak kaçınılmaz olduğu ve Osmanlı'da da tarikatların bu tür faaliyetlerde bulunduğu belirtilmelidir. Nitekim Zahirüddeve ile aynı dönemlerde yaşamış olan Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö. 1893); dergâh mensupları arasında bir yardımlaşma ve borç sandığı oluşturmuş, sandıktan istifade ederek bir matbaa kurmuştur. O, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kütüphane açmıştır.⁹² Osmanlı'da tarikatların daha önce görülmeyen başka bir faaliyet de dergi yayıncılığıdır. Tasavvuf erbâbı; *Cerîde-i Sûfiyye*, *Muhîbbân*, *Hikmet* ve *Mihribân* isimli dergilerle seslerini duyurmaya çalışmıştır.⁹³ Böylece fikirlerini gazete ve dergiler vasıtasıyla yayan yenilik taraftarları gibi tarikat ehli de neşrettikleri dergiler ile düşüncelerini anlatmıştır.⁹⁴ Bu dönemlerde Osmanlı tasavvufunda da dernekleşme faaliyetleri başlamıştır. İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tarikat mensupları Zahirüddeve tarafından kurulan Encümen-i Uhuvvet'e benzer *Cem'iyet-i Sûfiyye* isimli bir cemiyet kurmuştur. *Cem'iyet-i Sûfiyye*'nin kuruluş amacı kardeşlik bağlarını kurmak, dervişlerin ahlakını güzelleştirmek ve onların ihtiyacını karşılamak olarak belirlenmiştir. Bütün dervişler cemiyetin tabii üyesi kabul edilmiştir.⁹⁵ Bu

89. Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İran*, 335.

90. Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte*, 1/139.

91. Lewisohn, "Modern İran Tasavvufu'nun Tarihine Bir Giriş I", 96.

92. İrfan Gündüz, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/277.

93. Cengiz Gündoğdu, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yayımlanan Tasavvufi Muhtevalı Muhîbban Dergisi ve 1327/1911 Sayısında Yer Alan Bazı Makaleler" *EKEV Akademi Dergisi* 3/1 (2001), 96-97.

94. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri* (İstanbul: Seçil Ofset, ts.), 186.

95. Mustafa Kara, "Cem'iyet-i Sûfiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/335.

faaliyetler, çökmeye yüz tutmuş tekke dünyasını yeniden ihyâ edebilmek için yeni bir yol bulma gayesine matuftur.⁹⁶ Aynı zamanda Osmanlı âlim ve mutasavvıfları III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) tarafından gerçekleştirilen reformlara destek vermiştir. Kur'ân hükümlerine karşı olmadıkça ulemâ yeniliklere muhalefet etmemiştir.⁹⁷

Dolayısıyla Zahirüddeve'nin faaliyetlerinin dönemin mutasavvıflarının gerekli gördüğü uygulamalar olduğu söylenebilir. Fakat Zahirüddeve'den sonra Encümen-i Uhuvvet daha çok bir siyasî kulüp haline gelmiş ve Pehlevîler döneminde on bir kişilik şurâ heyeti daima dönemin önde gelen isimlerinden olmuştur.⁹⁸ Sözcü Encümen-i Uhuvvet'in başkanı İsmail Merzbân (ö. 1961), tıp tahsili görmüş ve Tahran'ın önde gelen göz hekimi olarak hizmet etmiştir. O, daha sonra siyasete atılmış ve çeşitli bakanlıklar yapmıştır.⁹⁹ Ondan sonra başkan olan Ferecüllah Âkulâ (ö. 1975), Pehlevîler döneminde orduda korgeneralliğe kadar yükselmiş ve devlet bakanlığı yapmıştır.¹⁰⁰

Daha çok siyasî isimlerin Encümen-i Uhuvvet'e teveccüh göstermesiyle modernizm adı altında bazı tarikat uygulamaları reddedilerek tasavvuftan uzaklaşmıştır. Cemiyet, 1979 İslâm Devrimi'nden sonra yasaklanmıştır.¹⁰¹

Sonuç

Ni'metullâhiyye kurulduğu günden itibaren İran'ın en etkili tarikatlarından biri olmuştur. Bir dönem etkisini kaybetmişse de bölgede Kaçar hâkimiyetiyle tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır. Ni'metullâhiyye tarikatı beş kola ayrılarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu kollardan biri Sâfi Ali Şâh tarafından kurulan Sâfi Ali Şâhiyye koludur. Sâfi Ali Şâh bir âlim-mutasavvıf olarak eserlerinde işlediği fikirleri ve hankâhındaki faaliyetleriyle selefi tarikat pîrlerinin yolunu izlemiştir.

96. Gündoğdu, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yayınlanan Makaleler", 96-97.

97. Hür Mahmut Yücer, *XIX. Asır'da Anadolu'da Tasavvuf* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 30-33.

98. Nurullah 'Âkîlî, "Encümen-i Uhuvvet, Ferâmâsonerî ve Kârgozârân-i Deverân-i Pehlevî", *Mutâle'ât-i Tarihi* 16 (2008), 179-181.

99. Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran der*, 1/140.

100. Bâkır 'Âkîlî, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i Siyâsî ve Nizâmi-yi Mu'âşir-i İran* (Tahran: Neşr-i Goftâr, 2002), 1/26.

101. Zarccone, *İslâmda Sır ve Gizli Cemiyetler*, 172.

Yerine halife tayin ettiği Zahirüddeve ise tarikatta yeni açılımlar yapmış, Kaçar otoritesinin zayıflaması, Batı ülkelerinin devlet yönetimi, ekonomi ve sosyal hayatta artan etkisi karşısında halkın çaresizliğini giderme için gayret etmiştir. Şeyhi Sâfi Ali Şâh'tan devraldığı tarikat erkânını da tamamen bu maksatla kullanmıştır. Amaçlarını gerçekleştirmek için tekkede değil kurduğu Encümen-i Uhuvvet adlı bir cemiyette faaliyet göstermiştir. Cemiyet bünyesinde bir kütüphane oluşturmuş, dergi yayıncılığı, tiyatro ve konser gösterileriyle halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Onun bu yenilikleri masonluktan etkilenerek yaptığı iddia edilmişse de eserleri ve Encümen-i Uhuvvet'in merâmnamesi onun çağın şartlarını göze alarak tarikat geleneğini toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde sürdürme ve yayma gayreti içinde olduğunu göstermektedir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Âkîlî, Bâkîr. *Şerh-i Hal-i Ricâl-i Siyâsi ve Nizâmi-yi Mu'âşir-i İnan*. 3 Cilt. Tahran: Neşr-i Goftâr, 2002.
- Âkîlî, Nurullah. "Encümen-i Uhuvvet, Ferâmâsonerî ve Kârgozârân-i Deverân-i Pehlevî". *Mutâle'ât-ı Tarihi* 16 (2008), 173-189.
- Algar, Hamid. "Mirza Melkum Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/164-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Algar, Hamid. *Din u Devlet der İnan-Nakş-ı Ulemâ der Devre-yi Kaçar*. çev. Ebü'l-Kasım Sırrî. Tahran: İntişârât-ı Tus, 1990.
- Algar, Hamid. *Nakşibendilik*. çev. Ethem Cebecioğlu vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Bâmdâd, Mehdi. *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İnan der Karn-i 12 ve 13 ve 14 Hicrî*. 7 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Zevvâr, 2017.
- Bark, Atâ Kerim. *Cüstücu der Ahvâl ü Âşâr-ı Şâfi Ali Şâh*. Tahran: İntişârât-ı İbn Sinâ, 1973.
- Browne, Edward. *Tarih-i Metbû'ât ve Edebiyât-ı İnan der Devre-yi Meşrûtiyyet*. çev. Muhammed Abbasî. Tahran: Neşr-i İlim, 2008.
- Dîvân Bigî, Ahmet. *Hadîketü's-şu'ârâ*. nşr. Abdülhüseyn Nevâî. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Zerrîn, 1972.

- Esterâbâdî, Muhammed Kâsım Hindûşâh. *Târîh-i Firişte*. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Âsar û Mefâhir-i Ferhengi, 2010.
- Gündoğdu, Cengiz. "Osmanlının Son Döneminde Yayınlanan Tasavvufi Muhtevalı Muhibban Dergisi ve 1327/1911 Sayısında Yer Alan Bazı Makaleler". *EKEV Akademi Dergisi*, 3/1 (2001), 95-106.
- Gündoğdu, Cengiz. *Hacı Bektâş-ı Velî ve Kâmil İnsan-Fâzıl Toplum Paradigması*. İstanbul: Sufi Kitap, 2020.
- Gündüz, İrfan. "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*. İstanbul: Seçil Ofset, ts.
- Hâlikî, Ruhullâh. *Sergüzeşt-i Mûsik-i İnan*. Tahran: Müessese-yi Ferhengi Mahor, 2017.
- Hândmîr, Gıyâsüddin. *Hâbibü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer*. 4 Cilt. b.y.: İntişârât-ı Hayyâm, ts.
- Hey'et-i Tehriyye. "Silsile-yi Ni'metullâhî vü Berâdarân-i Şafâ". *Fasılname-yi Sûfî* 6 (1991), 17-24.
- Hümâyünferuh, Rükneddin. "Târîhçe-yi Kitâb ve Kitâbhâne der İnan". *Hüner u Merdom* 69 (1969), 44-48.
- Hümâyünî, Mes'ûd. *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni'metullâhiyye der İnan*. Tahran: İntişârât-ı Mekteb-i İrfan-ı İnan, 1994.
- İrfan, Mahmud. "Ferâmâsonihâ der İnan-2". *Yeğmâ* 21 (1950), 497-505.
- Kanberî, Muhyeddin - Fedevî, Sabâ. "Zahirüddeve: Nûsâzi-yi Tasavvuf bâ Ağrâz-ı Teceddüd der Encümen-i Uhuvvet". *Mütâle'ât-i Tarih-i Ferhengî* 28 (2017), 101-122.
- Kara, Mustafa. "Cem'iyet-i Sûfiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/335. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karadeniz, Yılmaz. *İnan tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Kevserânî, Vecîh. *Fakih ve Sultan-Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*. çev. Ramazan Yıldırım. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Ni'metullâh-ı Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/133-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kirmanî, Abdürrezak. "Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî". *Mecmû'e der Tercume-yi Ahvâl-ı Şâh Ni'metullâh-ı Velî-yi Kirmanî*. thk. Jean Aubin. Tahran: Kitâbhâne-i Tehurî, 1982.
- Lewisohn, Leonard. "Modern İnan Tasavvufu'nun Tarihine Bir Giriş I: Ni'metullâhî Tarikatu: Zulüm, İhya ve Bölünme". çev. İlker Külbilge. *Sûfî Araştırmaları/Sûfî Studies* 7/14 (2016), 71-108.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. çev. A. Avni Konuk. 13 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Muhammedî, Şîr - Mehdî, Muhammed. "Zuhûr-i Ferâmâsonerî der Helkehâ-yı Derâviş". *Kitab-i Nakd* 39 (2007), 197-224.

- Münşî-yi Türkmen, İskender Bey. *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*. haz. İsmail Aka, çev. Ali Genceli. 4 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Mürselvend, Hasan. *Zindegînâme-yi Ricâl ve Meşâhir-i İran*. 5 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlhâm, 1995.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Muhammed Ali Şâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Râin, İsmail. *Ferâmûşhâne vü Ferâmâsonerî der İran*. 3 Cilt. b.y.: y.y., 1968.
- Safâyî, İbrahim. *Rehberân-ı Meşruçe*. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1985.
- Sâfî Ali Şâh. *Divan-ı Sâfî vü Bahrû'l-ḥakâik*. Tahran: İntişârât-ı Sâfî Ali Şâh, 2011.
- Sâfî Ali Şâh. *İrfânü'l-Hak*. Tahran: İntişârât-ı Sâfî Ali Şâh, 1993.
- Şabanzade-yi Lemr, Behmen. "Mîrzâ Ali Hân Zahirüddeve Hokmrân-ı İslâh Hâh ve Dervîş-i Dimokrat". *Roşd-i Âmûzeş-i Târîh* 29 (2008), 43-48.
- Şirâzî, Muhammed Ma' süm. *Tarâikü'l-ḥakâik*. nşr. Muhammed Cafer Mahcûb. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Senâi, 2. Basım, 2004.
- Şîrvânî, Zeynelâbidîn. *Bustânü's-seyyâhe*. nşr. Menije Mahmûdî. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Hakikat, 2. Basım, 2009.
- Uludağ, Süleyman. "Şîlikte Tasavvuf". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu*, 515-542. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Üstün, İsmail Safa. "İran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/400-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yücer, Hür Mahmut. *XIX. Asır'da Anadolu'da Tasavvuf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Zarcone, Thierry. "Müslüman Modernistler ve Sufiler Açısından Masonluk". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. 789-812. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Zarcone, Thierry. *İslâm'da Sır ve Gizli Cemiyetler Türkiye, İran ve Orta Asya, 20-19. Yüzyıllar Masonluk, Carboneria ve Sufi Tarikatlar*. çev. Ali Berktaş - Berna Akkıyal. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2011.
- Zerrinkûb, Abdülhüseyn. *Dümbâle-yi Cüstücü der Taavvuf-i İrân*. Tahran: Müessesesi-yi İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1983.